

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ FİKRƏT qızı İSMAYİLOVA

**“ŞAH İSMAYİL” DASTANININ
VARIANTLARI**

5719.01-Folklorşünaslıq

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun “Aşıq yaradıcılığı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Ağaverdi Sərxan oğlu Xəlilov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponətlər: **İslam Hüseyn oğlu Sadıqov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Etibar Əjdər oğlu Talıblı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin “Azərbaycan
ədəbiyyatı tarixi” kafedrası

Müdafiə “ _____ ” _____ 2017-ci il tarixində saat ____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının Elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:

Afaq Xürrəm qızı Ramzanova

ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Şah İsmayılın obrazını bir yaradıcı şəxsiyyət kimi layiqincə araşdırmışdır. Dövrü və mühiti, bədii yaradıcılığının poetik özəllikləri, mövzu və ideya istiqamətləri fundamental səviyyədə tədqiqatların probleminə çevrilmişdir. Bədii ədəbiyyatda Şah İsmayılın obrazı hərtərəfli olaraq yaradılmışdır. Buna görə də ədəbiyyatşünaslıq elmi Şah İsmayıldan yetərincə danışa bilir. Folklor obrazı, onun nə vaxt yaranması, epik qəhrəmana çevrilməsi problemləri layiqli şəkildə həllini tapmamışdır.

Azərbaycan dastanşünaslığında “Şah İsmayıl”ın “Azərbaycan dastanları”nın üçüncü cildində (1967) çap olunmuş variantı öyrənilmişdir. Bu variantla həsr olunmuş tədqiqatlar Şah İsmayıl obrazını təkcə lirik qəhrəman kimi təhlilə üstünlük vermişlər. Son zamanlar isə “Şah İsmayıl” dastanının müxtəlif versiya və variantları üzə çıxmışdır. “Şah İsmayıl” dastanının Təbriz, Türkiyə, Azərbaycan variantları üzrə demək olar ki, Azərbaycan folklorşünaslığında tədqiqatlar aparılmamışdır. Bunun səbəbi bir istiqamətdə “Şah İsmayıl” dastanında öz əksini tapan sufi dünyabaxışın, təsəvvüfi xarakterin, Şah İsmayılın Gülzarın mifoloji qəhrəman səciyyələrinin, mətn-yaddaş münasibətlərinin alt qatlarının öyrənilməsinə sistemli cəhd edilməməsi, yaxud az araşdırılması (M.H.Təhməsinin araşdırmalarını çıxmaq şərtilə) olmuşdur. Təbriz, Tehran və Türkiyə arxivlərində, eləcə də elmi auditoriyasında olan materialların sovetlər dönəmində təhlilə cəlb etmək çətinliyi də bir güclü tərəf kimi özünü göstərir.

“Şah İsmayıl” dastanının bütün variantlarını artıq müqayisə edib öyrənməyə imkan vardır. Dastanının öyrənilməsi bizə həm tarixi keçmişimizi, həm də XV – XVI əsrlər folklor yaradıcılığının inkişaf istiqamətlərini araşdırmağa yaxından kömək edəcəkdir. “Şah İsmayıl”ın mövcud variantlarının tipoloji təhlili təzkirələrin, tarixi qaynaqların verdiyi bilgilərlə yanaşı, onun folklor obrazının etnos yaddaşında hansı səviyyədə qorunmasının aydınlaşması baxımından mühüm aktuallıq kəsb edir. Burada əsas önəm daşıyan məsələlərdən biri Şah İsmayıl şəxsiyyətini təzkirələr üzrə öyrənməklə üst-üstə düşən faktları, tarixi və bədii obraz arasında olan yaxınlığın görünən və görünməyən qatlarını araşdırmaqdan ibarətdir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini “Şah İsmayıl” dastanı təşkil edir. Əlavə yardımçı olan digər obyekt isə Şah İsmayılın bağlı olan ədəbi mənbələrdir. “Şah İsmayıl” mətn fakturası etibarilə çoxşaxəli bir dastandır. Bu dastanın üzərində təsiri olan tarixi və

siyasi, mədəni və ictimai faktlar onun formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir.

“Şah İsmayıl” dastanının forma və məzmun xüsusiyyətlərini araşdırmaq, həm də dastanın ayrı-ayrı variantlarını müqayisə etmək dissertasiyanın əsas predmeti olaraq işlənmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Şah İsmayılın dövrü, həyatı və şəxsiyyəti, “Şah İsmayıl” dastanının folklor qaynaqlarını, variantlarını nəzərdən keçirməklə onların arasındakı fərqlərin əmələ gəlmə səbəblərini araşdırmaq, dastanın quruluş və məzmun, bədii-poetik xüsusiyyətlərini, sufi semantikasını öyrənməkdir.

Problemə öyrənilmə dərəcəsi. “Şah İsmayıl” dastanının toplanması, nəşri və tədqiq istiqamətində müxtəlif səviyyələrdə işlər görülmüşdür. Bunlar aparılan işlərin xarakterinə və səciyyəsinə görə müxtəlifliklərlə nəzərə çarpır. Folklorşünaslar, dastan tədqiqatçıları, ədəbi-nəzəri fikrin ayrı-ayrı nümayəndələri Şah İsmayilla bağlı apardığı təhlillərdə bu və ya digər şəkildə dastana müraciət etmiş, ondan bir mənbə kimi yararlanmışlar. Çünki Ş.İ.Xətəinin geniş və əhatəli fəaliyyəti özlüyündə bir problem olaraq bunu zərurətə çevirmişdir. Burada digər və əsaslı tərəf isə “Şah İsmayıl” dastanının mətn hadisəsi olaraq fundamentallığıdır. Ona görə də dastanın öyrənilməsi zəngin bir ədəbiyyat bazası ilə səciyyəlidir. “Şah İsmayıl” dastanı Azərbaycanda ilk dəfə “Dastanlar və nağıllar” (1937)¹ kitabına daxil edilmişdir. Zəyəmli Aşıq Alının, lirikli Aşıq Qurbanəlinin ifaları ilk repertuar nümunəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. SMOMPK məcmuəsində N.Kalaşevin, A.Zaxarovun və başqalarının toplayıcılıq fəaliyyəti ilə yanaşı, ilkin tədqiqatçılıq meyilləri də başlanğıc olaraq xüsusi maraq doğurur. “Xalq dastanları”nın (1961)² ikinci cildində, “Azərbaycan dastanları”nın (1965-1970)³ beşcildliyinin üçüncü cildində, “Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri” kitabında (1987)⁴ çap olunmuşdur.

“Şah İsmayıl” dastanının öyrənilməsində H.Araslı və M.H.Təhmasibin xüsusi xidmətləri vardır. M.H.Təhmasib “Azərbaycan xalq

---

¹ Dastanlar və nağıllar. (toplayıb tərtib edən H. Əlizadə). Bakı: Azərnəşr, 1937, 461 s.

² Xalq dastanları (toplayıb tərtib edən Ə.Axundov). II cildə, 2-ci c., Bakı: Azərnəşr, 1961, 303 s.

³ Azərbaycan dastanları. 3-cü cild. Bakı: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 340 s.

⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar. (tərtib edən N.Seyidov). Bakı: Yazıçı, 1985, 506 s.

dastanları (orta əsrlər)¹ kitabında Şah İsmayılba bağlı bir çox mətnlərə toxunmuş, elmi-nəzəri kontekstdə konseptual mülahizələr irəli sürmüşdür. P.Əfəndiyev ali məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”² dərsliyində “Şah İsmayıl” dastanı” adlı oçerk vermişdir. V.Vəliyevin “Azərbaycan folkloru”³ dərsliyində də “Şah İsmayıl” dastanı geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. M.Allahmanlı “Türk dastan yaradıcılığı”⁴ monoqrafiyasında “Şah İsmayıl”la bağlı ciddi təhlillər aparmışdır.

İran və Türkiyədə Şah İsmayılın həyatı, fəaliyyəti, “Şah İsmayıl” və ya “Mənəkib-i Şah İsmail və Gülzar” hekayəsi ilə əlaqədar çoxlu tədqiqatlar vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və folklorşünaslığında son illər Şah İsmayıl və onun adı ilə bağlı dastan haqqında mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən əsərlər yazılmışdır. M.Qasımlının “Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası”⁵, O.Əfəndiyevin “Azərbaycan Səfəvilər dövləti”⁶, Y.Babayevin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”⁷, Ş.Bədəlovun “Şah İsmayıl Xətai və folklor”⁸ əsərlərində və s. Şah İsmayıl haqqında olduqca qiymətli, elmi-nəzəri baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bədii ədəbiyyatda Şah İsmayılba başlı yaranan roman, povestləri də buraya əlavə etdikdə məsələnin mahiyyəti daha da böyüyür. Ankarada “Şah İsmayıl Hətai” uluslararası simpozium (2003 -cü il 9-11 oktyabr) və s. Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcı şəxsiyyət kimi gördüyü böyük işlərə marağın dönməzliyinin göstəricisidir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiya “Şah İsmayıl dastanı” və onun variantlarının sistemli təhlili kontekstində ciddi elmi yeniliklərlə səciyyələnir:

- “Şah İsmayıl” dastanının nəşrlərinin sistemli tipoloji təhlili aparılmış və yayılma arealı müəyyənləşdirilmişdir;
- dastan qəhrəmanının obraz prototipi problem kimi qoyulub həll olunmuşdur;

---

¹ Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 399 s.

² Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.

³ Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

⁴ Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 144 s

⁵ Qasımlı M. Xətayinin poetikası. Bakı: Elm, 2002, 176 s.

⁶ Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.

⁷ Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.

⁸ Bədəlov Ş. Şah İsmayıl Xətai və folklor. Fil. üz. elm. dok. Disser. Avtoreferatı. Bakı: 2009, 30 s.

- arxaik folklor mətnlərində Şah İsmayıl obrazının folklor qaynağı və onun yaddaş intelleksiyası aşkarlanmışdır;

- türk mifoloji təfəkkürünün və epos mədəniyyətinin bir lay olaraq “Şah İsmayıl” dastanında hansı səviyyədə qorunuşu açıqlanmışdır;

- dastanın janr məzmununun, ifadə texnologiyalarının, etnik mədəniyyətin müxtəlif təzahür tiplərinin özünəməxsusluqları dəqiqləşdirilmişdir;

- “Şah İsmayıl” dastanının struktur sistemi, janr modeli bütün komponentləri ilə üzə çıxarılmışdır;

- dastanın sufi semantikasını və onun alt qatında işarələnən məzmun təhlil faktına çevrilmişdir;

- Təbriz və türk variantları arasındakı yaxınlıq və fərqlilik məqamları, özünəməxsusluq sxemləri aşkar edilmişdir;

- Təbriz variantında tarixi faktlarla folklor informasiyasının təzahür formasının sərhədləri açıqlanmışdır;

- İrəvan variantının müstəqil variant kimi repertuar məhsulu olması aşkarlanmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli, nəzəri-tipoloji metodun ümumi prinsipləri əsasında yazılmışdır. Azərbaycan, türk, rus və Avropa folklorşünaslarının dastan yaradıcılığının müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatları da nəzəri mənbə kimi əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür. Sonrakı araşdırmalar üçün ciddi nəzəri əhəmiyyətlə səciyyələnir. Universitetin aidiyyəti fakültələrində bundan əlavə vəsait və xüsusi kurs kimi yararlanmaq olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun “Folklor nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas elmi müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin çoxsaylı məqalələrində, konfranslardakı çıxışlarında, çap etdirdiyi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Girişdə mövzunun aktuallığından, məqsəd və vəzifəsindən, problemin öyrənilmə dərəcəsindən, elmi yeniliyindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, aprobasiyasından və s. bəhs olunur.

“Şah İsmayıl” dastanının yayılma arealı və filoloji araşdırmalarda Şah İsmayıl şəxsiyyəti” adlanan birinci fəsildə problem üç yarım fəsildə ümumiləşdirilir. İlk olaraq **“Şah İsmayıl” dastanının yayılma arealı, tədqiqi, nəşri tarixi**” təhlil faktına çevrilir. Şifahi ənənəmizdə mövcud olan “Şah İsmayıl” dastanı Cənubi Azərbaycandan Azərbaycana, Türkiyədən Avropa ölkələrinə qədər geniş bir ərazidə yayılıb.

Elmi-nəzəri fikrin son qənaətlərinə görə, dastanın formalaşma başlanğıcı Təbrizlə bağlı olmuşdur. Lakin onu da əlavə edək ki, dastan olmaya qədər Şah İsmayilla bağlı çoxlu əhvalat, hadisə, rəvayət, qoşqular xalq arasında yaranmışdır. Əlbəttə bunun başlanğıcında Səfəvilərə və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinə olan sonsuz rəğbət dayanırdı. XIV əsrdə A.Ərdəbili Şeyx Səfini “xalq və millət hamisi” adlandırır. Ş.Q.Ənvarın, M.Füzulinin, Həbibinin, M.Abdalın, Qurbaninin və başqalarının bu nəsil haqqında dedikləri, eləcə də xalq təsəvvüründə yaşananlar heç şübhəsiz etnik mədəniyyətin daha möhtəşəm forması olan dastanlaşmanı aktuallaşdırırdı. Ona görə də dastanlaşmanın başlanğıcını Təbrizdən, Ərdəbildən götürməsi qənaəti daha inandırıcı görünür. Lakin dastanın Təbrizdəki nəşrləri haqqında əlimizdə məlumat çox azdır. “Şah İsmayıl”ın Təbriz toplayıcılarından biri Əli Təbrizlidir (1929-cü il Təbriz – 1998-ci il Tehran). Dastan Abadi Mahmud tərəfindən 2000-ci ildə Təbrizdə “Zər Gelem” nəşriyyatında nəşr edilmişdir.

Azərbaycanda dastanın ilk nəşri 1847-ci ildə daşbasma şəklində edilmişdir. “Şah İsmayıl” dastanının ikinci nəşrinə SMOMPK məcmuəsində rast gəlirik. Dastan məcmuənin III və VII buraxılışlarında nəşr edilmişdir. III buraxılışda nəşr edilmiş variant Salahlı kənd orta məktəbinin müəllimi B.Veniaminov tərəfindən toplanılmışdır. VII buraxılışda isə çox təəssüf ki, dastan erməni nağılı kimi çap olunmuşdur.

Hümmət Əlizadə “Şah İsmayıl” dastanının nəşri tarixində böyük rol oynayaraq, bu dastanı itib-batmaq təhlükəsindən xilas etmişdir. Variantın dilimizdəki ilk əlyazması ona məxsusdur. Görkəmli folklorşünas əlyazmanı 1928-ci ildə Tovuzda Aşıq Mirzədən toplayaraq 1929-cu ildə “Azərbaycan el ədəbiyyatı”, 1937-ci ildə isə “Dastanlar və nağıllar” kitabında nəşr etdirmişdir.

Dastanın sonrakı nəşri Əhliman Axundova məxsusdur. Ə.Axundov “Şah İsmayıl” dastanını 1961-ci ildə “Xalq dastanları”, 1967-ci ildə isə “Azərbaycan dastanları” kitabında nəşr etdirmişdir.

Dastan nüvbət dəfə Bəhlul Abdullayevin redaktorluğu ilə 1987-ci ildə “Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri” kitabında nəşr edilmişdir. Kitabın

sonunda Bəhlul Abdullayev bu variantın Əhliman Axundovun nəşrinin təkrar nəşri olduğunu qeyd edir. Daha sonra dastan dəfələrlə nəşr edilmişdir.

“Şah İsmayıl və Gülüzar xanım” dastanı ermənilər tərəfindən də xüsusi marağa səbəb olmuş və müxtəlif səviyyələrdə nəşr edilmişdir. Erməni əlifbası ilə dastan ilk dəfə 1871-ci ildə İstanbulda, Hovsep Kafavyanın mətbəəsində Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. Əlyazmanın ermənicə Həllac oğlu, N.Kalaşev kimi variantları olmuşdur.

“Şah İsmayıl” dastanına, nəinki, Azərbaycan folklor məkanında, hətta türk folklor mühitində də genişliklə təsadüf olunur. Türk folklor arealında “Şah İsmayıl” həm osmanlı türkcəsi, həm də latın qrafikasında yazıya alınmışdır.

Dastanı Avropada ilk dəfə Radloff 1899-cu ildə bilimsel olaraq nəşr etmişdir. Türk xalqlarının folklor örnəklərinin toplanmasında və öyrənilməsində müstəsna xidmətləri olan V.V.Radlovun apardığı işlərin mühüm bir hissəsi məhz dastanlarla bağlıdır. Görkəmli türkoqun topladığı “Şah İsmayıl və Gülzar xanım” dastanının mətni Saim Sakaoğlu və M.Ergün tərəfindən latın türkcəsində yazıya alınmışdır. Daha sonra dastan Odessada, Konstantinopolda dəfələrlə nəşr edilmişdir. Almaniya, Yunanıstanda, Bolqarıstanda, Moldoviyada, Yuqoslaviyada geniş oxucu kütləsinə təqdim edilmişdir. Göründüyü kimi, öz başlanğıcını Azərbaycandan götürən bu dastanın geniş bir ərazini, Qafqazı, Yaxın Şərqi, Kiçik Asiyanı və Avropanı dolaşmış, elmi ictimaiyyətin xüsusi marağına səbəb olmuşdur.

İkinci yarımfəsil **“Şah İsmayıl” dastanında qəhrəman prototipi” adlanır.** Dastanda ciddi mübahisələrə, fikir ayrılıqlarına yol açan və bir problem kimi həllini gözləyən məsələlərdən biri qəhrəman prototipidir. Bu isə dastanın ümumi məzmunundan, ayrı-ayrı epizodların verdiyi informasiyanın doğurduğu qənaətdən qaynaqlanır.

Professor Həmid Araslı müəllifi olduğu “XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”nda yazır: “Biz bu dastanın yeni səfəvi dövründə hakimiyyətdə baş verən tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq I Şah İsmayılın adına olduğunu ehtimal edə bilərik. Dastanda irəli sürülən nəcib məhəbbət onun geniş xalq kütlələri arasında geniş yayılmasına səbəb olmuşdur”¹. Müəllif “Aşıq yaradıcılığı” kitabında da bu məsələyə belə izah vermişdir: “Şah İsmayılın qəhrəmanlığı, onun hakimiyyəti öz zülmkar dayısı

---

¹ Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: ADU, 1956, s. 87

oğlanlarından alması sonrakı aşığı yaradıcılığında bu hökmdarın adı ilə əlaqədar yeni bir dastanın yaranmasına səbəb olmuşdur”¹.

Professor M.H.Təhmasib Azərbaycan dastanlarına aid tədqiqat əsərində dastanın qəhrəmanı haqqında ziddiyətli fikirlər söyləmişdir. Əvvəlcə o, H.Araslının fikirləri ilə razılaşıaraq xüsusi olaraq vurğulayır ki, “bela bir ehtimalı irəli sürmək üçün doğrudan da müəyyən əsaslar vardır. Bu əsasları əmələ gətirən əlamətlərin sayını hətta artırmaq da olar”² söyləyərək obrazı I Şah İsmayılı yaxınlaşdıran orta qəhətləri sadalamışdır. Folklorşünas daha sonra Şah İsmayılı dastan qəhrəmanından uzaqlaşdıracaq qəhətləri göstərmişdir. Dastanın yalnız bir variantında, tarixi hadisələrlə demək olar ki, üst-üstə düşən Təbriz variantında hökmdarın adı Şeyx Heydər kimi verilib. Lakin bu variantda Şeyx Heydər sevilən bir hökmdar kimi təsvir edilmişdir. Quba variantında hökmdar ədalətli, oğlunu sevən bir hökmdar kimi təsvir olunur və sonda hakimiyyəti ona verərək yaxşı hökmdar olmağa səsləyir.

P.Əfəndiyev Şah ismayılı Xətai haqqında hələ XVI-XVII əsrlərdə bir dastanın olmasını vurğulayaraq yazır: “Tarixdən məlumdur ki, Şah İsmayılı Xətai haqqında hələ XVI-XVII əsrlərdə bir dastan yaranmışdı. Burada Şah İsmayılı bir tarixi şəxsiyyət kimi qələmə verilir. Xüsusilə onun Çaldıran müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlıq, sevgilisi Taclı xanımın cəsurluğu, əsir düşməsi və qızılbaş əsgərlərinin igidliyi həmin dastanın məzmununu təşkil edir”³. Göründüyü kimi, Şah İsmayılıla bağlı dastan yaratma ənənəsi hələ XVI əsrdən öz başlanğıcını götürür. Yuxarıda dediyimiz kimi, bunun köklü səbəbləri vardır. Ən birincisi, Şah İsmayılıın şəxsiyyəti, gördüyü fundamental işlər və xalq ruhuna, aşıqlara yaxınlığı idi. M.H.Təhmasib özü bu dastanı tarixi hadisələrə istinadən yaranmış “tarixi qəhrəmanlıq dastanı” adlandırmışdır.

M.H.Təhmasib növbəti cəhət kimi Xətəinin sima, davranış və ədalarına görə son dərəcə gözəl olduğunu, dastanın 1889-cu il variantına görə isə hadisələrin sonunda onun gözlərinin səhvədən çəpgöz olmasını göstərir. Lakin dastanın nə Hümət Əlizadə, nə Əhliman Axundov, nə türk, nə də Təbriz variantında biz bu hadisə ilə qarşılaşmırıq.

Folklorşünas M.H.Təhmasib İskəndər Münşiyə əsaslanaraq II Şah İsmayılıın 1555-ci ildə Şah Nemətulla Yezdinin qızı ilə evləndiyini və SMOMPK-ın VII buraxılışındakı variantda da Gülzarın atasının adının

¹ Araslı H. Aşığı yaradıcılığı. Bakı, Birləşmiş nəşr, 1960, s.65

² Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, s.184

³ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s. 400

Nemət bəy olduğunu qeyd edir. Lakin dastanın ayrı-ayrı variantlarında Gülzarın atasının adı Qəhrəman bəy, Baxış bəy və sairə kimi göstərilir. “Bütün bunlar göstərir ki, əlimizdə olan Şah İsmayıl dastanı Xətəinin adı və fəaliyyəti ilə yarana bilərdi”¹. “Şah İsmayıl” mükəmməl dastan nümunəsidir. Əgər belə olmasaydı bu qədər böyük ərazini dolaşa bilməzdi.

Dastanın prototipi haqqında olan fikirlərə aydınlıq gətirmək üçün dastanın Təbriz variantına diqqət yetirmək yerinə düşər. Çünki bu variant tarixi hadisələri mükəmməl dərəcədə əks etdirən yeganə nüsxədir.

Obrazın prototipi haqqında dastanın Türkiyə araşdırıcısı Erdogan Kara da fikrini bildirmişdir. “Bu hikayemiz tarihi kişi etrafında oluşan hikayelerimizden biridir. Şah İsmail Yavuz Selim ile çağdaş olan Safevi Hükümdarıdır”.

Dastanın variantlarında, eləcə də qara variantlarında olan bəzi motivlər (Kalay Lama, Qazax variantında dirilik suyu və s.) dastanın Şah İsmayıl dövründən əvvəl yarandığını göstərir. Öz hökmdarını hədsiz məhəbbətlə sevən xalq hekayəsi yaradıcıları qədim bir hekayəni götürərək, Şah İsmayılı həmin hekayənin qəhrəmanına çevirmişdir.

Beləliklə, aşağıdakı fikirlər “Şah İsmayıl” dastanının Şah İsmayıl Xətəiyə ithaf olması haqqında düşünməmişə əsas verir.

1. Həm surətin, həm də prototipin adı Şah İsmayıldır;
2. Dastanda olan toponomik adlar;
3. Şah İsmayıl Xətəyi Ərdəbil təkkəsinə sığınır, etnosun ideallarını reallaşdıracaq bir qəhrəman kimi yetişdirilməsi üçün xüsusi təlim tərbiyə alır. Dastanda da İsmayılın təlimi və tərbiyəsini qaranlıq mahzəndə, kimsənin görmədiyi bir otaqda alır;
4. Şah İsmayıl təlimi, yetişdirilməsi yaşında sona çatır və 15 yaşında Səfəvi dövlətini qurur. Dastanımız da Şah İsmayıl təhsilini 15 yaşında tamamlayır, “ışıqlı dünyaya” çıxır;
5. Dastanımızın qəhrəmanı öz sevgilisindən əlavə Ərəbzəngi və Rəmdar Pəri ilə evlənir. Bu isə məhəbbət dastanları üçün nadir hallardan sayılır. Türkiyə tarixçisi Yılmaz Öztuna “Türkiyə tarixi” əsərində Şah İsmayılın üç zövcəsi olduğunu qeyd etmişdi;
6. Şah İsmayılın xalq tərəfindən sevilməsi,
7. Tarixi faktlara söykənən dastanın Təbriz variantı.

Bütün bunlar son olaraq qəhrəman prototipində ciddi istiqamətlər kimi qənaətlərin ümumilşməsinə və Şah İsmayıl Xətəi kimi böyük şəxsiyyətin dastan qəhrəmanı olmasına daha çox əsas verir.

---

¹ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s. 400

“Folklor mətnlərində Şah İsmayılın bağlı məlumatlar” adlanan üçüncü yarımfəsildə Şah İsmayılın folklor məkanında obrazlaşması, ictimai-kulturoloji hadisələrin gedişində yaddaşa ötürülmüş hadisə kimi səciyyələnməsi təhlil olunur. Bunun isə tarixi reallığa, etnosun istək və arzularına daha çox yaxın olması kimi güclü səbəbləri vardır. Zəngin folklor mühitləri bütün müstəvilərdə etnosun varlığını, münasibətlərini ifadəyə və onu təlqinə hesablanıbdır. Şah İsmayıl obrazının da folklor hadisəsi olaraq yaşamının reallığa əsaslanan qaynaqları lazımı qədər çoxdur.

Folklor obrazlarında Şah İsmayıl rəvayət qəhrəmanı, nağıl qəhrəmanı, dastan qəhrəmanı səviyyələrində sabitləşmişdir.

Şah İsmayıl haqqında rəvayətlər öz məzmununa və ideyasına görə ilkin yaranan mətnlər sırasındadır. Şah İsmayılın bağlı ilkin rəvayətlərin yaranma tarixi qaranlıq olsa da, bunların xalq yaddaşında uzun əsrlərdən bəri yaşaması hökmdara olan sevgidən asılı olmuşdur. Belə rəvayətlərdə əsas mövzu İsmayılın qeyri-adi gücü, məhəbbəti, onun şəxsiyyətinin ilahiləşdirilməsi və s. ola bilər. İsmayılından toplanmış “Şah İsmayıl” haqqında rəvayətdə də onun igidliyindən və məhəbbətindən bəhs edilir.

Motiv, obraz və qəhrəmanın iştirakı baxımından rəvayət məzmununda zaman kateqoriyası rol oynamır. Motivin, obrazın iştirakı rəvayətdə konkret zamana görə deyil, ümumi zamana nisbətdə formalaşır. Ona görə də Şah İsmayılın yaşadığı dövrlə rəvayətdəki Şah İsmayılın zamanı arasında uyğunsuzluqlar vardır. Mətnin arxetipinin qədimliyi rəvayətdəki Şah İsmayıl obrazının daha arxaik düşüncəyə məxsusluğunu ortaya qoyur. Buna səbəb isə obrazın mifolojişməyə olan meylidir.

Şah İsmayıl haqqında onun yaşadığı dövrlə uyğunluq təşkil edən rəvayətlərə də rast gəlirik. “Qoyunölümü keçidi”, “Ayı ovu”, “Şah dağı” kimi rəvayətlərin mövzusu onun cəsurluğunu, xalqa olan məhəbbətini əks etdirir.

Şah İsmayıl obrazına az da olsa nağıllarda da rast gəlinir. Belə nağıllar xalq yaddaşında uzun müddət yaşamamışdır. Bunun səbəbi isə belə nağılların qeydiyyata alınmasından sonra qəhrəman adlarının dəyişdirilməsi olmuşdur, bu nağılların arxaik mətnini ancaq süjetinə görə bərpa etmək mümkün ola bilər.

İkinci fəsil “Şah İsmayıl” dastanı: forma və məzmunu” adlanır. Burada problem dörd yarımfəsildə ümumiləşdirilir. **“Dastanın quruluş xüsusiyyətləri”** adlanan birinci yarımfəsildə xüsusi olaraq vurğulanır ki, “Şah İsmayıl” dastanı mükəmməl struktura malik bütöv bir sistemi özündə ehtiva edir. Dastan ustadnamə ilə başlayır. Giriş hissə bütün dastanlarda ənənə olaraq qorunur və janrın məzmun vahidi kimi səciyyələnilir. “Şah

İsmayıl” dastanında da başlanğıcda övladsızlıq motivi bir tərəf kimi özünü göstərir: Övladsızlıq da xüsusi bir motiv olaraq dastanda məzmun hadisəsi kimi modelləşir. Şah İsmayılın dastanda dünyaya gəlməsi şahın saçını qırıxdırarkən ağ saçlarını görməsi, övladsızlığı özünə dərd etməsi, vəzirin tədbiri ilə var-dövlətini fağır-füqəraya paylamasından sonra baş verir.

Məhəbbət dastanlarının təhkiyəsi nağıl təhkiyəsinə yaxın olduğu üçün burada nağıl elementlərindən çox istifadə olunur. Məsələn, “Şah İsmayıl” dastanında qəhrəman dərvişin verdiyi almadan dünyaya gəlir. Şah İsmayılın qəhrəman səviyyəsinə gəlib çatmasına qədər təsvir olunan qaranlıq zirzəmidə saxlanması da dastanın quruluş xüsusiyyətlərinə xas olan məxsusi əlamətidir. Ona görə də onun qaranlıq zirzəmidə saxlanması xüsusi bir keyfiyyət kimi “Şah İsmayıl” dastanında nəzərə çarpdırılır.

M.H.Təhmasib dastan quruluşundan danışarkən onu aşağıdakı hissələrə ayırır:

1. Qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi;
2. Qəhrəmanların, yəni aşiq və məşuqənin buta almaları;
3. Qarşıya çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə;
4. Müsəbiqə və qələbə¹.

“Şah İsmayıl” dastanında buta məsələsi olmasa da, nəticə eynidir. Yəni aşiq və məşuq eşq mərazinə yoluxurlar. Mahiyyəti etibarilə aşiq və məşuqənin buta alması ilə Şah İsmayılın ovda Gülzarla tanış olub onu sevməsi eynilik təşkil edirlər. “Şah İsmayıl” dastanında buta məsələsindən istifadə olunmadığına görə, ov səhnəsi bir formul olaraq qəlibləşir.

“Şah İsmayıl” dastanının strukturunda iştirak edən mərhələlərdən biri də səfərə çıxma mərhələsidir. Səfərə yola düşmə butanın ardınca qəhrəmanın səfərə çıxması ilə üst-üstə düşür. Gülzar Türkmənda Şah İsmayılın yolunu gözləyir. Burada maneə səfərə yola düşmənin ikinci səbəbi kimi də formalaşdırılmışdır. Ona görə də “Şah İsmayıl” dastanında səfərə yola düşmə ilə qəhrəmanın maneə ilə qarşılaşmasını dastanın dördüncü mərhələsi kimi götürmək olar.

“Şah İsmayıl” dastanında epik qəhrəmanın Ərəb Zəngi ilə döyüşü, Ədil şahın Şah İsmayılın gətirdiyi Gülzar xanımı əlindən almaq istəməsi və s. hadisələr maneə olaraq dastanda verilmişdir. Bütün dastanlarda maneə ilə qəhrəman arasında konflikt baş verir və bu konflikt qəhrəmanın keyrinə həll edilir.

---

¹ Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, s.65

“Müsabiqə və qələbə” bu dastan üçün keçərli deyildir. Dastanda Şah İsmayıl heç bir müsabiqədən, yarışdan keçmir. Qəhrəmanlıq dastanlarında müsabiqə at çapmaq, güləşmək kimi yollarla elçiliyə gələn oğlanların arasında keçirilir. Bu müsabiqə, yarış elçilik motivinin əsas tərkib hissəsidir. Məhəbbət dastanlarındakı aşıqlar deyişmə meydanında öz sazının qüdrətini rəqibə göstərməlidir. “Şah İsmayıl” dastanında isə bu epizodun olmaması dastanın qəhrəmanlıqla məhəbbət arasında dayanan dastan olmasını göstərir.

İkinci yarımfəsil **“Dastanın məzmun xüsusiyyətləri” adlanır.** Ümumiyyətlə, dastanın geniş məzmununu müəyyən hissələrə ayırmaq olar. Bu hissələri bir-birindən fərqləndirmək üçün onları dastan motivləri əsasında izah etmək daha məqsədəuyğundur. Məzmunla belə yanaşma ayrı-ayrı dastan motivləri üzrə onların əsasını təşkil edən süjetləri də təhlil etməyə imkan verir.

Dastançılıqda əsas motivlərdən biri ov motividir. Bu motiv qəhrəmanın daxili mənəvi keyfiyyətlərini qabarıq vermək üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu motivin dastanın harasında işlənməsindən asılı olmayaraq əsas süjetin izah olunmasında rolu böyükdür. “Şah İsmayıl” dastanında əsas süjet Şah İsmayılın Gülzarın məhəbbətidir. Bu məhəbbət xəttinin dastanda inikasını Şah İsmayılın ovda ceyranı qovması, ceyranın qıza çevrilməsi və onların əhd-peyman bağlamasından sonra necə inkişaf etməsində görmək mümkündür.

İkincisi, dastanın məzmununun öz daxili xüsusiyyətləridir. Daxili ziddiyyətlər isə dastanın məzmununun hissələrinin bir-birindən asılılıq dərəcəsini göstərməyə xidmət edir. Dastanda ov motivinin məzmun xüsusiyyətləri ritual bir proses kimi qəhrəmanın gələcək fəaliyyətində onun sınaqdan keçirilməsi ilə bağlıdır. Keçmişdə şahzadələri yay-ox müsabiqəsi, at yarışı, ovda məharət göstərmək kimi proseslərdən keçirirdilər. “Şah İsmayıl” dastanında da söyləyici bu priyomlardan istifadə edərək həm Şah İsmayılın hünərini göstərmək istəmiş, həm də onun gələcək sevgisi yolunda çəkəcəyi iztirabları fikirləşmişdir.

Dastanın başlanğıc hissədən sonra gələn hissənin məzmunu Şah İsmayılın Gülzarın ardınca yola düşməsinin təsvirindən ibarətdir. Bu hissə adətən xalq nağıllarının təsiri altında düzülüb-qoşulmuşdur. Şah İsmayılın bu hissədə yola düşməsinə kiçik bir maneə təsvir olunur.

Dastanın bu hissəsinin məzmununda Şah İsmayılın bağlı baş verən qarşılaşmalar da mühüm yer tutur. Birinci qarşılaşma Şah İsmayılın Hindistan padşahının qoşunu ilə vuruşan yeddi qardaşla əlaqəlidir. Şah İsmayıl 7 qardaşa kömək edib Rəmdar Pəriyə sahib olur. İkinci qarşılaşma

Ərəb Zəngi ilə olan qarşılaşmadır. Bu qarşılaşmanı maneə kimi də qəbul etmək olar. Dastanda yol motivinin davamını Şah İsmayilla Ərəb Zənginin birlikdə Türkmənə getməsində də görürük.

Zəngin nağıl fakturasında belə epizodlar bir çoxluqla görünür. Hamısı da özlüyündə bir-birinə yaxın olan məzmunu işarələyir. Qəhrəmanlar qonaqlığa çağırılırlar. Onların yanında tula da gedir. Göründüyü kimi, “Şah İsmayıl” dastanında da belə nağıl motivindən istifadə olunmuşdur. Dastanda nağıllarda olduğu kimi, üzükdən də istifadə olunur. Şah İsmayılın gözləri çıxarılıb quyuya salınandan sonrakı hadisələr də nağılvari təsvir olunur. “Şah İsmayıl” bütünlükdə ortaya qoyduğu məzmunla mükəmməl bir sistemi, onun janr mexanizmlərini, poetik mündəricənin dinamikliyini daha geniş müstəvidə təhlilləri zəruri edir.

“Dastanın bədii-poetik xüsusiyyətləri” adlanan üçüncü yarımfəsilə “Şah İsmayıl” dastanının şeir quruluşu, mətn sxemi təhlil olunur. Dastandakı şeirlərin qafiyə sistemi aşiq şeiri üslubunda olduğu üçün misralararası qafiyələnmə qoşmanın, gəraylının və s. şeir şəklinin şəkli xüsusiyyətləri kimi üslub və forma gözəlliyinə malikdir. Dastanda qafiyəni qüvvətləndirən poetik üslub kimi rədiflərdən çox istifadə olunur. Rədif qoşmanın həm şəkli xüsusiyyətini, həm də forma gözəlliyini artıran vasitə kimi diqqət çəkir.

Dastan strukturunda bütün məzmun, ayrı-ayrı nümunələrin mənə yaddaşı bütün komponentləri ilə vahid struktura bağlanır və onun tərkib hissəsi kimi görünür.

Qəddin əlif, boyun uca,
Aşiq gərək boyun quca,
Qız, məmən dönüb turunca
Dərilməyin çağı gəldi.

Misralardakı “boyun” sözlərinin insanın boyu, bədən üzvü mənalarında işləndiyini görürük. Dastan söyləyən aşiq öz təhkiyəsində və şeirlərin seçilməsində bədii ifadələrin, atalar sözlərinin, epitetlərin, alqış-qarğışların, metaforaların və s. iştirakına xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, “Qonağı qapıdan qovmazlar”, “Açılmaz qabağı, qaşu namərdin”, “Qazandığı nemət getsin yellərə”, “Bir iyid ki, ilqarından tez dönə, Mövlam ona qənim olsun sabahdan”, “Ərin yaraşığı iki gözüdü”, “Bu biçərə başıma çox ağırdı daşların”, “Yaman olur nazlı yarın acısı”, “Sinəm üstə düyün necə, dağ necə?”, “Ayrı düşə məşuqundan sağ, necə?”, “Yusif kimi ayrı düşdüm Kənanandan”, “Sona kəklik tülək tər lan oyudu” kimi misralarda poetik fiqurlardan istifadə olunmuşdur.

Dastanın nəsr hissəsində də bədii təsvir vasitələrindən istifadə bir çoxluqla özünü göstərir. Məsələn, Gülzarın üzü on dörd gecəlik aya bənzədilir, yanaqları qızıl gül qönçəsi, dodaqları qan piyaləsinə oxşadılır, andlardan istifadə olunur (“And olsun babamın tacına”, Şah İsmayılın at çapması “ıldırım kimi at sürüb gedirdi” şəklində tərif edilir, bədii təyin kimi “Mən baxtığaranın üstündə qılınc qırğınadı” kimi ifadələrlə verilir. “Baxtığara”, “ürək-dirək vermək”, “əlinə-ayağına düşmək” ifadələri məcaz, “bu bəzəkli otaqda bir qız yatıb, bir qız yatıb ki, elə bil qüdrətin kərəmi coşa gəlib, gözəllik paylananda ilk qələmi bu qıza çəkib” cümləsində qüvvətli təsvir, fikrin obrazlı, məntiqi deyimi, nitqin incəliyi və zərifliyi metaforik şəkildə ifadə olunmuşdur .

“Şah İsmayıl” dastanındakı bədii təsvir vasitələrinin çoxçeşidliliyi onun poetik sisteminin zənginliyinin və mükəmməlliyinin göstəricisidir. “Şah İsmayıl” dastanı bədii-poetik dəyərinə görə Azərbaycan dastan mətnləri içərisində özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Bütün bunlar dastanın poetik sisteminin mükəmməlliyini, nitq janrları, bədii etiketləri ilə zənginliyini, unikal xarakterli olmasını göstərir.

“Dastanda iştirak edən obrazlar” adlanan dördüncü yarımfəsildə vurğulanır ki, epos ənənəsində olduğu kimi, “Şah İsmayıl” dastanında da obrazlar arxaik sistemdən başlanğıcını götürmüşdür. Həm “Gözəl şahzadə haqqında nağıl”, həm də “Şah İsmayıl və Gülzar” dastanı obraz səviyyələrində biri digəri ilə qohumdu. Lakin, eyni qaynaqdan qidalansalar da nağılın və dastanın arasında janr differensiyası nəzərə çarpır. “Gözəl şahzadə haqqında nağıl”dakı obrazlar kütlə tərəfindən qeyri-real həqiqət kimi, nağıla məxsus obrazlar kimi qəbul olunur. Dastandakı Şah İsmayıl, Gülzar və digər obrazlar, eləcə də hadisələr dinləyicilər tərəfindən daha ciddi aspektdən qəbul olunur.

Dastanın əsas qəhrəmanları Şah İsmayıl və Gülzardır. Dastandakı bütün hadisələr bu iki gəncin bir-birlərinə qovuşmasının ətrafında cərəyan edir.

“Şah İsmayıl” dastanında növbəti obraz bütün məhəbbət dastanlarında mövcudluğu mütləq olan dərviş obrazıdır. Məhəbbət dastanlarında dərvişin vasitəçiliyi özünün xilaskar statusu ilə səciyyələnir. Dastanın “Sadaxlı” variantında dərviş (Xıdır) xilaskar şəklində təzahür edərək İsmayılı quyudan çıxarır.

Dastanda növbəti obraz ata obrazıdır. Rəngarəng obrazlar qalereyasında iki ata görürük. Birincisi övlad sahibi olmaq üçün nəzir-niyaz verən, oğlunun dünyaya gelişini sevinclə qarşılayan, onun təliminə-təhsilinə xüsusi yer ayıran, oğlunu hədsiz məhəbbətlə sevən bir atadır. Oğlunun aşiq

olduğunu bilən ata, onu eşq bəlasından qurtarmaq üçün Qəndəharın bütün qızlarını “Gülşən” bağçasına cəm edir. Dastanın sonunda qarşılaşdığımız ata, birinci atanın tam əksidir. Ana obrazı dastanda təbii boyalarla, balasını dərin sevgi ilə sevən, öz dəyanəti ilə seçilən müsbət səciyyəli bir obraz kimi təsvir olunmuşdur.

Dastanda Şah İsmayilla birgə çiyin-çiyinə vuruşan Ərəbzəngi, dəfələrlə rəml ataraq İsmayılı ölümdən xilas edir Pəri obrazları vardır. Dastanda qəhrəmanla eyni qütbədə dayanan obrazlardan biri də qarı obrazıdır. Qəhrəmana kömək etmək qarının etdiyi müdaxilələrlə dastandakı hadisələrə istiqamət verir.

Sonuncu yarımfəsil **“Dastanın sufi semantikasi”** adlanır. “Şah İsmayıl” dastanı da bir qəhrəmanlıq-məhəbbət dastanı kimi öz strukturunda sufi dünyagörüşdən çox bəhrələnmişdir. Sufizmdə özünü göstərən simvollar (eşq, buta, yol, sınaq, dil, üpək, dost, qəlb, könül, yoladüşmə, məkan, zaman anlayışları və s.) dastanın mahiyyətində işarələnən məzmunu xarakterizə edir.

“Şah İsmayıl” dastanının variantları” adlanan üçüncü fəsildə problem yeddi yarımfəsildə həllini tapır. Bu fəsildə birinci yarımfəsil **“Şamaxı variantı”** adlanır. Folklorun spesifikasında dayanan mühüm xüsusiyyətlərdən biri variantlılıqdır. Türk xalqlarının, bütünlükdə dünya xalqlarının folklorunda variantlılıq tipoloji təhlilləri, mətnin inkişaf və formalaşma texnologiyasını, söyləyici auditoriyasının özünəməxsusluqlarını aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər material verir. Məhz bu mənada yazılı ədəbiyyatın müəyyənləşdirdiyi prinsiplərdən fərqli olaraq folklor mətnlərinə folklorşünaslığın ortaya qoyduğu konsepsiyalardan yanaşmaq gərəyi həmişə bir zərurət kimi diqqət mərkəzində durubdur. Azərbaycan folklorşünaslığında eyni bir folklor nümunəsinin müxtəlif variantlarının toplanması və öyrənilməsi ənənəsi mövcuddur. Dastan yaradıcılığı təmsalında “Koroğlu”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə”, “Abbas və Gülgəz”, “Arzu və Qənbər”, “Qul Mahmud” və s. bunun tipik nümunəsidir. “Şah İsmayıl” dastanının da bir-birindən müəyyən fərqliliklərlə nəzərə çarpan variantları vardır. Həmin variantlar dastanın mahiyyətində dayanan bir sıra problemləri, hadisə və epizodlarda əksini tapan dolaşlıqları aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər material verir. Məlum olduğu kimi, bir istiqamətdə Azərbaycan dastanlarının elmi-bədii dəyəri həm də onun çoxvariantlı olması ilə ölçülür. Bu cəhətdən “Şah İsmayıl” dastanı xüsusilə seçilir. Çünki dastan mətnində kifayət qədər mübabisələrə gətirib çıxaracaq dəqiqləşməli epizodlar vardır.

“Şah İsmayıl” dastanının folklor mühitində bir çox variantları mövcuddur. Bu variantlardan bəziləri SMOMPK məcmuəsində vaxtilə dərc olunmuşdur. Onlardan biri də “Şah İsmayıl” dastanının Şamaxı variantıdır ki, 1889-cu ildə SMOMPK məcmuəsinin yeddinci buraxılışının ikinci bölməsində çap edilmişdir. “Şah İsmayıl” dastanının Şamaxı variantını toplayan N.Kaləşev bu mətni “Erməni nağılları” başlığı altında çap etdirmişdir.

Şamaxı variantında Şah İsmayıl qeyri-adi gücə malik bir qəhrəman kimi təsvir olunur. Məsələn, onun bütün gücü baş barmağının dırnaqlarındadır. Buna görə də Ədil şah onun gücünü əlindən almaq üçün barmaqlarını bağlatdırır. Sonra gözlərini çıxartdırır. Bu variantda da Şah İsmayıl əsas qəhrəmandır. Gülzarın məhəbbəti uğrunda mübarizə aparır.

İkinci yarım fəsil “Tovuz variantı” adlanır. XX əsrin 30 -cu illərində Azərbaycan musiqisinin elmi-tədqiqat kabinəsi xalq yaradıcılığı nümunələrini toplamaq üçün ekspedisiyalar təşkil etdi. “Şah İsmayıl” dastanının Tovuz variantı ekspedisiyanın başçısı Ərtoğrul Cavidin rəhbərliyi ilə Hüseyn İskəndərov tərəfindən 28 dekabr 1937-ci ildə yazıya alınıb. Dastanı Nağı İmamverdiyev söyləmişdir.

“Təbriz variantı” adlanan üçüncü yarım fəsildə vurğulanır ki, “Şah İsmayıl” dastanının variantları içərisində tarixi faktlarla üst-üstə düşən, hadisələri nüsbətən düzgün əks etdirən Təbriz variantıdır. Tarixi hadisələr bu variantda dastan təhkiyəsinə uyğun olaraq nəql edilir. Buradakı təsvirlər, qəhrəmanın fəaliyyəti bir bütöv olaraq reallığa uyğunlaşdırılmışdır. Məhz ona görə də Təbriz variantı mövcud mübahisələrin, dolaşlıqların aradan qaldırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbriz variantı Şah İsmayılın atası Şeyx Heydərin ictimai fəaliyyətinin təsviri ilə başlayır. Səfəvi şahlığı uğrunda mübarizə mətnində dastanlaşmış şəkildə əks tapır. Şah İsmayılın dünyaya gəlməsində mifoloji motivlər üstünlük təşkil edir. Bunun semantikasında epik qəhrəmanın gələcək taleyinin ilkin şərtləri müşahidə olunur. Belə ki, mətnə aydın şəkildə görünür ki, Şeyx Heydər iki oğlu var. Lakin o, öləndən sonra yerinə varis olacaq bir oğul arzulayır.

Dastanın girişi qədim dastanların strukturunu özündə əks etdirir. Dərvişin sultan Şeyx Heydəre möcüzəli alma verməsi, almanı arvadı ilə yeməsi, qabıqlarını Qeysəraqa yedirməsi və s. mifoloji ünsürlər kimi dastana əlavə olunmuşdur.

“Şah İsmayıl”ın Təbriz variantı arxaik tematikasına görə də fərqlənir. Qədim türk dastanlarında olan adqoyma məsələsi, yəni qəhrəmanın ərgənlik yaşına qədər adsız yaşaması bu variantda da öz əksini tapmışdır.

Bunun səbəbi isə dastanda göstəridiyi kimi, qəhrəmanın dünyaya gəlməsinə səbəb olan dəvrişlə bağlıdır.

Təbriz variantının strukturunda başqa variantlardakı qız bəyənme motivi də vardır. Sarayın Gülşən bağçasında qız tamaşasından sonra Şah İsmayıl Gülzarı tapmaq üçün yola düşür. Həmin səfər motivi də variantlarda işlənmişdir. Təbriz variantında belə təsvirlər olduqca genişdir. Məsələn, Şah İsmayılın dəmir qalaya əmudla zərbə endirib qalanın qapısını sındırması, bülbülün cəh-cəhini eşidib Gülzarı xatırlaması, bülbülə şeir deməsi fərqləndirici xüsusiyyətdir. Şah İsmayılın yolu üstündə sarayda Pərinə görməsi və onun beş qardaşına (ikisi şəhid olub) kömək etməsi, qardaşların bacısı Pərinin Şah İsmayıla ərə getməsini istəmələri geniş şəkildə təsvir olunur. Bəzi variantlarda Rəmdar Pəri adı ilə tanınan qız bu variantda Pəridir.

Təbriz variantı öz repertuarına görə də seçilir. Repertuarda Cənubi Azərbaycanın dil xüsusiyyətləri və təsvir üsulları aşığın ifasında görünməkdədir. Bu dil xüsusiyyətlərini və təsvir üsullarını “Şah İsmayıl və Ərəbzəngi” hissəsində də görürük. Bu hissədə başqa variantlarda görmədiyimiz əlavə təsvirlər vardır. Şah İsmayılın qaravulçularla rastlaşması, pəncərədən içəri keçməsi, plov yeməsi, Ərəbzəngi ilə rastlaşması, döyüşməsinin üsulları və s. əlavə təsvirlərdir.

Dastandakı hadisələrlə tarixi hadisələr arasında bəzən uyğunsuzluğun olduğunu da görürük. Məsələn, İsmayılın, qardaşının və anasının zindanda olması faktı dastanda onun artıq qəhrəman olduğu dövrdə baş verir və dastançı bu həbsə alınmaya Ərəbzəngini də əlavə edir. Əlbəttə, epos tarixi hadisələri olduğu kimi əks etdirməməlidir. Belə poetik ümumiləşdirmələr, tarixi hadisələrin eposvarı təsviri Təbriz variantında yetərinə vardır.

Dördüncü yarımfəsil “Sadaxlı variantı” adlanır. “Şah İsmayıl” dastanının çoxlu variantları vardır. Bunlardan biri də Sadaxlı variantıdır. Bu variantı söyləyən Aşıq Əhməd Sadaxlıdır. Ümumiyyətlə, “Şah İsmayıl” dastanının variantları az və ya çox dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Sadaxlı variantı da digər variantlardan bəzi xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Sadaxlı variantı birinci növbədə şeirlərinin rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bu fərq birbaşa Aşıq Əhməd Sadaxlının ifaçılığı ilə bağlıdır.

“İrəvan variantı” adlı beşinci yarımfəsildə vurğulanır ki, mətni Artaşat rayonunun Yamancalı kəndinin 85 yaşlı sakini Vəli Ələkbərov söyləmişdir. Fikrimizcə, bu variant Təbriz variantına oxşayır. Fərq ondan ibarətdir ki, orada Gülzar Dəbir bəyin, bu variantda isə Xacə Rəşidin qızıdır.

Altıncı yarım fəsil “Quba variantı” adlanır. Bu variantı Azad Nəbiyev ötən əsrin 70-ci illərində Quba rayonu ərazisindən aşiq Həşimdan toplamışdır. Əlyazma hadisələrin nəticəsinə görə digər variantlardan daha çox fərqlənir. Dastanın sonunda biz atanın ədalətinin şahidi oluruq. Sonuncu yarım fəsil **“Şah İsmayıl ilə Gülüzar hekayəsi (Menaqib-i Şah İsmail və Gülüzar)”** adlanır. Şah İsmayıl ilə bağlı dastan mətnləri təkcə epik qəhrəmanın adı ilə bağlı yaranmayıb, “Şah İsmayıl ilə Gülüzar” formasında da çox yayılmışdır. “Şah İsmayıl və Gülüzar” dastanı Azərbaycandakı “Şah İsmayıl” dastanının məzmununu əks etdirir. “Şah İsmayıl” əski görüş və təsvürləri, qəbilə və tayfa həyatının müxtəlifliklərini əks etdirən məhəbbət dastanlarından biridir. Burada milli nağılcılıq ənənələri ilə dastançılıq çarpazlaşmış, qəhrəmanlıq ənənələri ilə sevgi motivləri bir-birinə qaynayıb qarışmışdır. Ayrı-ayrı bədii obrazların səciyyəsinə bəzən elə kiçik, xırda arxaik detallar əks olunmuşdur ki, onlar dastanın yaranma və yayılma dövrü, tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqəsi, repertuar həyatı, yayılma arealı barədə dəyərli həqiqətləri açıqlamağa imkan verir. Dastan mətnində əksini tapan struktur qəlibləşmə, rəngarəng modellər, mifoloji-genetik arxetiplər, janr invariantları, fonosemantizmi bütünlükdə ənənəyə əsaslanır. “Şah İsmayıl”ın nə qədər zəngin fakturaya əsaslanmasını, etnos mədəniyyətinin təsəvvürlər sistemini bir bütöv olaraq ortaya qoyur. Variantlardakı şaxələnmə, epizod, hadisə, üslub, təhkiyə fərqlilikləri dastançılığın spesifikasiyası kimi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar son olaraq “Şah İsmayıl” dastanının mükəmməl mədəniyyət abidəsi olmasını aydınlaşdırır.

“Nəticə”də dissertasiya boyu gəlinən qənaətlər ümumiləşdirilir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Şah İsmayıl dastanında təsəvvüf // Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Dil və ədəbiyyat 2 (86), Bakı: 2013, s. 224-230.

2. Folklorumuzda Şah İsmayıl ilə bağlı nağıl // Filologiya məsələləri №5, Bakı: Elm və Təhsil, 2013, s. 444-451

3. Превращение исторической личности в эпического героя // Язык, культура, этикет. В современном политическом пространстве. Нальчик: 2013, с. 118-123

4. Период правления, жизнь и личность Шах Исмаила Хатаи в исторических источниках // Ученые записки. Том 26(65), Симферополь, 2013, с. 445-450.

5. “Şah İsmayıl” dastanında qəhrəman prototipi // Dədə Qorqud, №1,2017, 0,5 ç.v.

6. “Şah İsmayıl” dastanının yayılma arealı, tədqiqi, nəşri tarixi // Filologiya məsələləri , №4, 2016, s 366-371

VARIANTS OF THE EPOS “SHAH ISMAYIL”

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation are determined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

The first part of the dissertation work called “The spreading areal of the epos “Shah Ismayil” and Shah Ismayil’s personality in the philological investigations” consists of three chapters. In these chapters the following problems such as the spreading areal, the investigation history and the publication of the epos “Shah Ismayil”, the prototype of the hero in the epos “Shah Ismayil”, the information about Shah Ismayil in the folkloric texts, etc. are investigated.

The second part of the dissertation is called “The epos “Shah Ismayil”: form and content”. This part consists of four chapters. The following problems such as the structural peculiarities of the epos, the substantial features of the epos, the artistic-poetical features of the epos, the figurative system of the epos, the Sufi semantics of the epos, etc. are investigated in this part.

The third part of the dissertation called “Variants of the epos “Shah Ismayil” and consists of seven chapters. In this part the following problems are investigated: Shamakhi, Tovuz, Gamarli, Guba variants of the epos, the variant written in the performance of the ashug Ahmed Sadakhli, the Turkish variant of the epos “The story about Shah Ismayil and Guluzar”, etc.

In the conclusion the main provisions of the investigation are carried out and the future directions of the investigated subject are shown.

ВАРИАНТЫ ДАСТАНА «ШАХ ИСМАИЛ»

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **«Введении»** даётся информация об актуальности темы, объекте, предмете, цели, задачах, научной новизне, теоретических и методологических основах, практической значимости, апробации и структуре исследования.

Первая глава диссертации, которая называется «Ареал распространения дастана «Шах Исмаил» и личность Шах Исмаила в филологических исследованиях», состоит из трех разделов. В этих разделах исследуются такие проблемы, ареал распространения, история исследования и издания дастана «Шах Исмаил», прототип героя в дастане «Шах Исмаил», информация о Шахе Исмаиле в фольклорных текстах и т.д.

Вторая глава диссертации называется «Дастан «Шах Исмаил»: форма и содержание». Эта глава состоит из четырех разделов. Данная глава посвящена анализу следующих проблем: структурные особенности дастана, содержательные особенности дастана, художественно-поэтические особенности дастана, образная система дастана, суфийская семантика дастана и т.д.

Третья глава диссертации, которая называется «Варианты дастана «Шах Исмаил» и состоит из семи разделов. В этой главе были исследованы такие проблемы: Шемахинский, Товузский, Гамарлинский, Кубинский варианты и вариант, записанный в исполнении ашуга Ахмеда Садахлы, а также турецкий вариант дастана - «Сказ о Шахе Исмаиле и Гюлузар» т.д.

В **«Заключении»** диссертации обобщаются основные научные выводы, полученные в ходе исследования и намечаются направления дальнейших исследований по этой теме.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

КЯМАЛЯ ФИКРЕТ КЫЗЫ ИСМАИЛОВА

ВАРИАНТЫ ДАСТАНА «ШАХ ИСМАИЛ»

5719.01 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2017